

08.00.09 / Т.І. Ардатева; Держ.служба статистики України, Нац.акад. статистики, обліку та аудиту. – К., 2014. – 20 с.

9. МСБО №37 "Забезпечення, умовні зобов'язання та активи" [Електронний ресурс] // Бухгалтер 911: [сайт].- Режим доступу: <http://buhgalter911.com/Res/MSBO/MSBO37.pdf>

10. Наказ Мінфін України Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 11 "Зобов'язання" від 31.01.2000

№ 20 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00>

11. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру" від 15 лютого 2002 р. №175 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/175-2002-%D0%BF>.

Надійшла до редколегії 01.10.14

Д. Ульянова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЧЕТНАЯ ОЦЕНКА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются понятия создания резерва для природоохранной деятельности и компенсации экологического ущерба от хозяйствования, особенности их определения в учете с применением международных и национальных стандартов, определены проблемы и порядок расчета соответствующего резерва. Рассмотрено условное обеспечение и случаи его признания предприятием. Предложен альтернативный подход к отображению в учете соответствующих обеспечений.

Ключевые слова: обязательство природоохранной деятельности, условное обеспечение, экологические расходы, обеспечение.

D. Ulianova, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ACCOUNTING ESTIMATION OF LIABILITIES OF ENVIRONMENTAL ACTIVITY

Environmental protection is one of the main stream in business development. The purpose of this research is to identify how company should account their environmental liability. The article consists of National Accounting Standards or International Accounting Standard Company analyses as both can be used in Ukraine. This article describes options for environmental liability accounting. On the one hand, company can identify environmental liability, and book it on below-line balance account. It is called contingent liability in that case. On the other hand, such liability can be considered as object for provisions. The second option means that company not only identify its environmental liability, but also will step to step create essential amount for environmental management. Also such allocation can be included into expenses. In that way company divide potential losses between periods and secure company from the big one in some recognized period. Sometimes such outstanding liabilities can lead to bankruptcy because of huge amounts.

Keywords: contingent liabilities, environmental costs, fund, provision.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 74-81

УДК 330.1(477)

JEL E26

А. Ходжаян, д-р екон. наук, Т. Шиптенко, заступник завідувача відділу з питань економічної безпеки Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку і торгівлі України

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ОБ'ЄКТ ОЦІНЮВАННЯ

В статті розглянуто існуючі наукові підходи до формулювання сутності поняття та структурних елементів тіньової економіки. Наведені визначення тіньової економіки як об'єкту оцінювання. Розкрито форми прояву тіньових відносин у розрізі інституціональних секторів економіки. Охарактеризовано методи оцінювання тіньового сектору з позицій їх об'єкту дослідження.

Ключові слова: тіньова економіка; економіка, яка офіційно спостерігається; економіка, яка безпосередньо не спостерігається; економіка, яка не спостерігається і не обліковується; загальна економіка; рівень та обсяги тіньової економіки; методи оцінювання рівня тіньової економіки.

Постановка проблеми. Процеси тінізації існують в усіх країнах світу як абсолютно іманентне для економічної системи явище. Основними відмінностями їх в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за тіньовою економікою та його реалізації.

Рівень тіньової економіки (ТЕ) в країнах з найбільш розвиненою економікою знаходяться в діапазоні від 7 до 21% ВВП, а в країнах, які розвиваються, досягають 35 – 50% ВВП і більше. Існує думка, згідно якої тіньова економіка, якщо її рівень не перевищує 10-15%, є прийнятним явищем і слугує компенсатором можливих ризиків і пов'язаних з ними втрат, оскільки згладжує кон'юктурні коливання [1].

Рівень тіньової економіки в Україні є одним з найвищих у Європі та становив, за оцінками Світового банку, 45% офіційного ВВП протягом 2010 – 2011 рр. та 44% – у 2012 р. За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (МЕРТУ), на кінець 2013 р. рівень тіньової економіки в Україні становив 34% від обсягу офіційного ВВП [2].

Тому завданням держави в нашій країні є формування гнучкої та адекватної політики щодо тіньової діяльності, яка може включати як підтримку та сприяння легалізації тих видів діяльності, мотивацією яких є виживання та забезпечення в складних економічних умовах зростання виробництва, створення і збереження

робочих місць, протидію бідності, так і боротьбу з кримінальною складовою тіньової економіки та детінізацію економічних відносин до такого рівня, який би не загрожував економічній безпеці держави та прогресивним структурним змінам в національній економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питань сутності, структури та проблем оцінювання тіньової економіки доцільно підійти шляхом вивчення теоретико – методологічних підходів, що надаються у працях таких зарубіжних авторів, як: Ж. Віллард, К. Вільямс, П. Гоміс, П. Гутманн, Р. Делланно, Б. Контіні, К. Маккафі, С. Морріс, В. Патрізі, Е. де Сото, Е. Фейг, Ф. Шнайдер та інші.

В Україні основні проблеми вивчення та підходи до вимірювання масштабів тіньової економіки досліджувалися і були висвітлені у наукових розробках таких вітчизняних вчених, як: В. Базилевич, З. Варналій, А. Вугальтер, Т. Кваша, Н. Краус, І. Мазур, О. Москвін, Ю. Прилипко, Т. Тищук, О. Турчинов, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі та інші.

Проте в даний момент аналіз тіньової економіки знаходиться на тому етапі, коли дослідниками не сформульований єдиний універсальний підхід до визначення поняття і структури тіньової економіки, яка оцінюється, методів вимірювання її рівня та обсягів, які дозволяють визначити ефективність державної політики щодо детінізації.

В зв'язку з цим актуальним є визначення сутності та структури тіньової економіки з акцентом на тих структурних елементах, які підлягають безпосередньому регулюванню з боку держави (наприклад, нелегальні економічні відносини), які впливають і є резервом для забезпечення економічного зростання. Всі заходи держави щодо пом'якшення бізнес-клімату, зменшення податкового навантаження на підприємців сприятимуть легалізації цієї частини економіки.

Мета статті – визначення сутності та структури тіньової економіки і об'єкту параметризації в розрізі різних методів оцінювання рівня та обсягів тіньового сектору в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існують різні підходи до розуміння сутності тіньової економіки та тих термінів, які використовуються для позначення складових цього явища. Всі ці поняття можуть мати різні відтінки значення і при їх використанні потребують додаткових пояснень.

У дослідженнях тіньової економіки використовується широка різноманітність англійських термінів, таких як: "прихована економіка" (hidden economy), "підпільна економіка" (underground economy), "неформальна економіка" (informal economy), "друга економіка" (second economy), "неофіційна економіка" (unofficial economy), "тіньова економіка" (shadow economy), "нелегальна діяльність" (illegal activity), неформальний сектор (informal sector) тощо, які відрізняються за змістом відповідно до

тих аспектів даного економічного явища, які розглядаються. Домінують, в основному, три-чотири терміни ("shadow", "underground", "hidden", "illegal", "informal"), хоч загальне число найменувань більше півтора десятка.

Автори поділяють точку зору тих дослідників, які застосовують термін "тіньова економіка" для позначення даного явища у широкому розумінні як частину економічних відносин суспільства, які за різних причин не спостерігаються і частково (або повністю) не обраховуються органами національної статистики окремих країн. Тіньова економіка в повному обсязі є складовою ВВП.

Значна частина дослідників виділяють три і більше видів тіньової діяльності. До таких належать: приховане виробництво або підпільні підприємства та зареєстровані, але частково зайняті прихованим виробництвом; нелегальна діяльність; неформальна діяльність. Відповідно до цього підходу, поряд із нелегальною економічною діяльністю, існують і цілком законні види діяльності, але приховані від оподаткування.

Цей підхід відповідає концепції тіньової економіки, запропонованій у межах версії СНР-1993 [8] та СНР-2008 [9], який розглядає тіньову економіку як три складові (таблиця 1):

1. Приховане (підпільне) виробництво, неспостережене, формальне;
2. Неформальна, неофіційна діяльність;
3. Незаконна економічна діяльність.

Таблиця 1. Підходи до вимірювання тіньової економіки в інтерпретації СНР-1993 та СНР-2008

СНР-93	СНР-2008
"Економіка, яка не спостерігається", обчислюється у складі наступних частин: 1. Підпільна економіка (underground economy) є законна діяльність, але приховується від органів влади для уникнення: (α) сплати податків; (β) соціальних внесків; (γ) дотримання законних стандартів (мінімальної зарплати, максимальних робочих годин, безпеки та охорони здоров'я; (δ) дотримання адміністративних процедур, заповнення анкет та статистичних форм.	Розглядається два аспекти виміру: (а) "вимірювання економіки, що не спостерігається" (Non-Observed economy) (інструкції Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародної організації праці (МОП) та Міждержавної статистичної комісії СНД, 2002).
2. Незаконне виробництво (illegal production): 1) виробництво товарів та послуг, продаж яких заборонений законом; 2) виробнича діяльність, що зазвичай є законною, але стає незаконною через відсутність ліцензій у виробника.	
3. Неформальний (informal sector) сектор характеризується як сукупність суб'єктів, що займаються виробництвом товарів та послуг з метою забезпечення зайнятості та доходів для осіб, які цим займаються.	(б) за другим підходом важливо вміти виміряти частину економіки, яка відображає зусилля тих формально безробітних, що беруть участь у будь-якій економічній діяльності, пов'язаній з рухом грошей. Ця частина називається неформальним сектором економіки.

Джерело: складено авторами з використанням [8; 9]

До *прихованого виробництва* відносять легальну економічну діяльність, показники якої приховуються з метою ухилення від сплати податків.

Неформальний сектор економіки – це частина сектору домашніх господарств, створена некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, які належать окремим особам або домашнім господарствам, що здійснюють виробництво товарів і послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Прикладом такої діяльності можуть бути: дрібні послуги викладачів (репетиторство); неофіційна зайнятість у торгівлі, у будівництві та у сільському господарстві. Тобто, за методологією СНР до підприємств з неформальною зайнятістю належать підприємства, на яких відносини між роботодавцем та найманим працівником не закріплені формально.

Економічна діяльність у неформальному секторі не входить у межі виробництва за умови виробництва то-

варів та надання послуг для власного споживання за виключенням окремих видів діяльності.

До *нелегальних інституцій* належать господарючі суб'єкти, що займаються забороненою законом діяльністю (виробництво та реалізація зброї, наркотичних виробів тощо) та особи, що не мають права на певний вид діяльності без фахової освіти або ліцензії.

У системі національних рахунків (СНР-2008) пропонується два підходи для аналізу тіньової економіки.

Перший підхід забезпечує повне оцінювання економічної діяльності в цілому з урахуванням тієї, що може бути визначена як "прихована" або "тіньова". Мета підходу – отримати картину економіки в цілому (наскільки це можливо за допомогою макроекономічних методів). Частина економіки, яку неможливо оцінити у такий спосіб, визначається як неспостережена економіка (Non – Observed Economy). До цього поняття включаються тіньові, неформальні, незаконні та інші види дія-

льності, не обліковані через недоліки у програмі збирання первинних даних.

Другий підхід полягає у тому, щоб визначити сукупність неформальних економічних одиниць та виміряти їх діяльність. Цей підхід застосовується для економічного аналізу переважно в країнах, що розвиваються, і дає можливість оцінити ту частину економіки, під яку підпадають суб'єкти, які формально не мають роботи і не отримують за неї офіційну грошову винагороду. Цю частину економіки називають неформальним сектором.

Обидва підходи значною мірою перетинаються.

Розглянуті методи, які розроблялися в рамках побудови СНР під егідою ООН, Євростату, ОЕСР, отримали назву "табличного підходу".

Державна служба статистики України використовує "табличний підхід" до вимірювання тіньового сектору і оперує поняттями "незарєєстрована економічна діяльність" (НED) та "економіка, що безпосередньо не спостерігається" (НСЕ). Детально це викладено у Методологічних положеннях обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається, що затверджені Наказом Держкомстату України від 31.12.2004 р. № 680 [10].

Класифікація видів економіки, що безпосередньо не спостерігається, представлена на табл.2.

Таблиця 2. Аналітична класифікація економіки, яка безпосередньо не спостерігається

Економіка, яка безпосередньо не спостерігається							
Тіньова					Неформальна	Протизаконна	Інші види
Зі статистичних причин		З економічних причин					
Непредставлення звітності	Неактуальна інформація реєстрів	Незарєєстрована	Викривлення звітних даних	Навмисна нерєєстрація	Незарєєстрована діяльність та заниження звітних даних	Незарєєстрована	Незарєєстрована
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8

Джерело: [9]

Таким чином, згідно підходу Держстату тіньова економіка є складовою економіки, яка безпосередньо не спостерігається. За визначенням, наданим в Методологічних положеннях, до **тіньової економіки відноситься діяльність**, прихована від органів державної влади з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціально-незабезпечення, від додержання стандартів з мінімального розміру заробітної плати, максимальної тривалості робочого дня, стандартів безпеки та санітарних норм, від окремих адміністративних процедур, таких як заповнення статистичної звітності й інших адміністративних форм.

Крім тіньової економіки, до НСЕ Держстат відносить наступні види діяльності:

- неформальна економіка (до якої входить незарєєстрована діяльність, якщо це не передбачено законом; виробництво несільськогосподарської продукції для власного споживання; індивідуальне житлове будівництво домогосподарствами; випадкова економічна діяльність; діяльність осіб, які мають другу роботу, та самозайнятих). Ці види діяльності входять у межі виробництва і враховуються у СНР-93 [8], але включаються до поняття тіньової економіки за відсутності обов'язку сплати податків або дотримання інших соціальних стандартів;

- протизаконна діяльність (виробництво товарів і послуг, заборонених законом; легальна виробнича діяльність, здійснена виробниками, які не мають на це права; нелегальні експорт, імпорт; торгівля нелегальними та контрабандними товарами);

- інші види економічної діяльності (зарплата в натуральній формі; чайові; сільськогосподарське виробництво для власного кінцевого споживання).

Інший підхід до трактування сутності та оцінки обсягів тіньової економіки, представлений у світовій літературі, називають "вільним". До нього відносять різноманітні методи, крім "табличного", які розроблялися під егідою Світового Банку незалежно від побудови СНР. Термін "тіньова економіка" визнано загальним для позначення явища в цілому, який за змістом і об'ємом тотожний терміну "неспостережена економіка".

На нашу думку, слід розглядати *тіньову економіку як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою, а також таку, що заборонена законом.*

Авторами до тіньової економіки віднесено нелегальні, неформальні та кримінальні економічні відносини з приводу виробництва ВВП, а також ту частину економіки, що не спостерігається Держстатом, яка представлена цілком законними і легальними видами діяльності, але незарєєстрованими зі статистичних причин, форми прояву яких представлено в розрізі інституційних секторів економіки – державного, підприємницького та домогосподарств (таблиця 3).

У запропонованій структурі по горизонталі приводяться типи сформованих відносин, а по вертикалі – належність суб'єкта економічних відносин до підприємницького, державного сектору або сектору домогосподарств. Виділені такі основні елементи:

- **нелегальні економічні відносини**: в державному секторі (переслідування власних інтересів при проведенні аукціонних торгів, приватизації.); в підприємницькому секторі (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств, ухилення від податків та ін.); в секторі домогосподарств (надання хабарів державним чиновникам, нелегальне отримання доходів від незарєєстрованої діяльності);

- **неформальні відносини**: в державному секторі – дрібні порушення законодавства при наданні послуг державних установ; в підприємницькому секторі – заниження звітних даних при зарєєстрованій діяльності, непредставлення звітності тощо; у секторі домогосподарств – сільськогосподарське або іншого виробництва для власного кінцевого споживання та/або продажу на ринку, репетиторство, виплата чайових тощо; антигромадські економічні відносини в державному секторі (прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі та ін.);

- **кримінальні економічні відносини**: в підприємницькому секторі – наркобізнес, порнобізнес, торгівля зброєю, підробка грошових знаків, торгівля людьми, рекет та інші злочини у сфері господарської діяльності, які підпадають під дію кримінального судочинства; в секторі домогосподарств – виробництво для власних потреб та/або продажу заборонених товарів: наркотиків, отруйних та вибухових речовин тощо; в державному секторі – прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі, корупція та хабарництво.

Всі вищезазначені складові тіньової економіки на практиці багатократно перетинаються і в "чистому" вигляді не існують. Критерієм віднесення тієї чи іншої діяльності до певної структурної складової ТЕ можуть виступати:

- обсяги;
- цілі;
- систематичність.

Взаємопроникнення структурних складових ТЕ (схематично представлено на рис. 1 характеризується наступним:

1а. Взаємопроникнення неформальної та нелегальної діяльності та перехід від однієї до іншої проявляється через економічні відносини категорій населення з низьким доходом або безробітних в залежності від мети їх

діяльності – збагачення (нелегальні економічні відносини) чи виживання (неформальні економічні відносини).

1б. До цього переходу від неформальної та нелегальної діяльності відносяться також підприємства (наприклад такі, які штучно підпадають під спрощену систему оподаткування шляхом подрібнення фірми на декілька малих підприємств, оформлення працівників в якості СПД тощо), які ухиляються від сплати податків звичайним способом.

2. Кримінальна та нелегальна діяльності перетинаються в частині заборонених законом для окремих суб'єктів видів діяльності (за здійснення яких передбачається не адміністративне, а кримінальне покарання, наприклад, виробництво зброї, наркотиків тощо).

Рис. 1. Структурні складові тіньової економіки

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3. Форми прояву тіньових відносин в розрізі інституціональних секторів економіки

№	Нелегальні економічні відносини	Неформальні відносини	Кримінальні відносини	Економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин
Підприємницький сектор	Незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств. Ухиляння від сплати податків та зборів тощо.	Заниження звітних даних при зареєстрованій діяльності. Непредставлення звітності. Навмисна неререєстрація звітних одиниць.	Виробництво та продаж заборонених товарів і послуг, у тому числі: наркобізнес; проституція; торгівля зброєю; торгівля людьми; контрабанда; відмивання грошей та інші види злочинів у сфері господарської діяльності.	Ігнорування обов'язків звітувати за свою діяльність перед фінансовими органами. Несвоєчасне надходження даних (проблеми пов'язані з реєстрами підприємств або іншими джерелами даних). Неактуалізація інформації, пов'язана з недоліками статистичної надійності реєстрів господарських суб'єктів підприємств.
Домогосподарства	Нелегальне отримання доходів від незареєстрованої діяльності (здавання в оренду нерухомості, гостьові послуги, виробництво та продаж продукції власного виробництва на постійній основі з отриманням доходу вище встановленого порогового значення тощо). Виплата хабарів державним чиновникам.	Виготовлення товарів чи послуг власного виробництва як для власних потреб чи потреб членів своєї сім'ї, так і для продажу на ринку з метою забезпечення мінімального рівня доходів. Неофіційна зайнятість у торгівлі, будівництві та сільському господарстві. Дрібні послуги викладачів (репетиторство). Чайові.	Виробництво для власних потреб та/або продажу заборонених товарів: наркотиків, отруйних та вибухових речовин тощо.	Відсутність адміністративних актів, що вимагають реєстрації господарської діяльності. Ігнорування обов'язків звітувати за свою діяльність перед фінансовими органами. Неотримання даних, обумовлене "недоліками статистичного охоплення" або відсутністю відповідей.
Державний сектор	Переслідування власних інтересів при проведенні аукціонних торгів, приватизації.	Дрібні порушення законодавства при наданні послуг державних установ. Незначні викривлення звітних даних у власних цілях.	Корупція, заснована на хабарництві. Прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі.	Неактуалізація інформації, пов'язана з недоліками статистичної надійності реєстрів господарських суб'єктів підприємств.

* Автори розглядають термін "нелегальні економічні відносини" як підпільні, заборонені законом і використовують його (на відміну від "табличного підходу") для позначення усіх видів прихованої неспостереженої діяльності.

Джерело: розробка авторів.

Що стосується неформальної діяльності, що здійснюється домогосподарствами, на відміну від позиції Держстату, згідно якої остання не входять до складу тіньової економіки, автори щодо цього виду діяльності притримуються наступної позиції. Якщо така діяльність здійснюється з метою забезпечення мінімального рівня доходів, не потребує значної кваліфікації та капіталу, реалізується за допомогою неоплачуваної праці членів родини не на постійній основі, її слід віднести до неформальної діяльності. Натомість, аналогічна діяльність з метою збагачення, що здійснюється на постійній основі, і яка априорі передбачає отримання доходу вище встановленого порогового рівня, віднесена авторами до нелегальної діяльності (в термінології Держстату – тіньової).

Для оцінювання обсягу та рівня ТЕ в світі застосовується значний арсенал методів. На міжнародному рівні кількісна оцінка рівня тінізації економіки здійснюється за методикою Світового банку, що ґрунтується на єдиному емпіричному методі – Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC), сутність якого полягає в тому, що рівень тіньової економіки розраховується шляхом

визначення умов економічної діяльності, рівень несприятливості яких і визначає рівень тіньової економіки. Методика пов'язана з ім'ям австрійського економіста Ф. Шнайдера, розрахунки якого широко використовуються у міжнародних співставленнях [11]. Разом з тим, на думку вітчизняних дослідників, його динаміка не завжди точно відображає вплив усіх чинників на обсяг і рівень тіньової економіки.

В процесі становлення та розвитку ринкових відносин в Україні, як і в багатьох країнах з трансформаційною економікою, сформувалися несприятливі умови господарювання, які спровокували зростання тіньового сектору економіки. За розрахунками Світового банку, у 2000 р. рівень тіньової економіки сягав позначки 52,2% ВВП. У період світової фінансової кризи, цей показник становив 46% від ВВП. Значний рівень тінізації економіки України зберігається дотепер – 44% у 2013 р. Діаграма порівняння розрахунків рівня тіньової економіки за методиками Мінекономрозвитку України, Світового банку, Держстату України представлена на рис. 2.

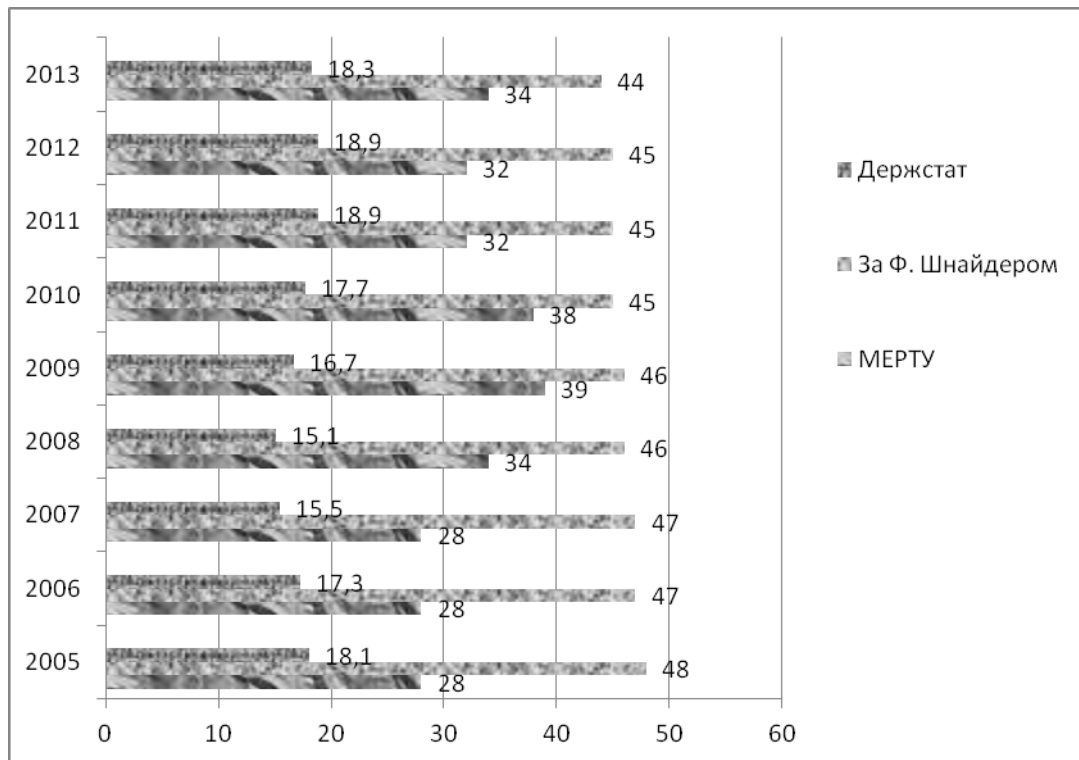

Рис. 2 Рівень тіньової економіки України в 2005–2013 рр., % ВВП

Джерело: побудовано за даними [1;2;11;12]

Оцінювання рівня та аналіз тенденцій тінізації національної економіки в цілому та за окремими видами економічної діяльності здійснюється шляхом використання непрямих методів оцінювання її рівня, включаючи аналіз надлишкового попиту на готівку, необґрунтованого споживання електроенергії та тенденцій на ринку праці. При цьому, зазначимо, що метод MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes), який використовує Світовий банк, є зручним для порівняння рівня тінізації економіки між різними країнами світу, але малоефективним для визначення його номінального значення. Тому в Україні на офіційному рівні, починаючи з 2009 р., оцінка рівня тіньової економіки проводиться Міністерством економічного розвитку і торгівлі України на постійній основі з періодичністю один раз на квартал відповідно до Мето-

дики розрахунку інтегрального рівня тіньової економіки, затвердженої наказом Мінекономіки від 18.02.2009 р. № 123 [13]. Методика передбачає розрахунок рівня тіньової економіки за п'ятьма методами, які охоплюють певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою в ній нелегального сектору, в зв'язку з чим отримані результати значно відрізняються), з подальшим визначенням інтегрального показника рівня тінізації, який служить комплексним індикатором даного явища.

Зауважимо, що оцінки Світового банку щодо рівня тіньової економіки України є близькими до розрахунків Мінекономрозвитку за умови вирахування величини показника "економіка, що безпосередньо не спостерігається", який дораховується Державною службою статистики України до офіційного ВВП. Обсяг економіки, яка безо-

середньо не спостерігається, за розрахунками Державної служби статистики України, останніми роками становить у середньому від 15% до 18% ВВП (див. рис.2).

Хоча методологія цього показника погоджена з міжнародними стандартами, його значення сприймається експертами дещо заниженим. Крім того, зазначений показник не використовується у міжнародних порівняннях. Пояснюється це тим, що далеко не всі країни оцінюють економіку, яка безпосередньо не спостерігається, за всіма її складовими, а тому їхні порівняння можуть мати необґрунтовані висновки.

Так, якщо порівнювати цей показник для України з аналогічними показниками інших країн, то обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається, в Україні перебуває на рівні Польщі (16%) та є меншим, ніж у Литви (19%) та Російській Федерації (24%) [14].

За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, за період з 2010 р. по 2013 р. рівень тіньової економіки в Україні змінювався від 38% у

посткризовому періоді до 34% на кінець 2013 р. від обсягу офіційного ВВП.

При використанні кожного з методів слід визначати, по-перше, що є об'єктом дослідження, по-друге – які припущення робляться в процесі дослідження. Тобто визначення сутності тіньової економіки, яка оцінюється, у "вузькому" значенні впливає з особливостей макроекономічних методів її оцінки. Загальною особливістю макроекономічних методів є те, що вони вимушені використовувати лише "відкриті" дані офіційної статистики. Інформація, яка закрита на законних підставах (банківська таємниця: вплив грошового капіталу за кордон; державна таємниця: видобуток дорогоцінних металів, державні запаси, армійське господарство тощо), не доступна для користування.

В таблиці 4 представлено методи оцінювання тіньової економіки, які пропонуються включити до оновленої методики Мінекономрозвитку України. Кожний з методів дозволяє оцінити певні прояви тіньових відносин, які в сукупності (на основі інтегральної оцінки) дадуть змогу адекватно оцінити рівень тіньової економіки.

Таблиця 4. Методи оцінювання тіньової економіки та об'єкти їх дослідження

Метод	Складова ТЕ, яка досліджується	Сектор охоплення	Періоди розрахунків	Джерела інформації
Витрати населення-роздрібний товарооборот	Нелегальні та неформальні економічні відносини; економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату, стат. збірник "Витрати і ресурси домогосподарств України", "Діяльність у сфері послуг"
Фінансовий	Нелегальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Квартальна, річна	Електронна база фінансових даних ГМУС
Монетарний	Нелегальні та неформальні економічні відносини	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату, НБУ
Електричний	Нелегальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Річна	Дані Енергетичного балансу, форми № 11-МТП, Звітні дані фінансової статистики за формою № 2, 2-м "Звіт про фінансові результати", Держстату про індекси виробництва.
Збитковості підприємств	Нелегальні та кримінальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату
Порівняння зарплати на малих і великих підприємствах	Нелегальні економічні відносини	Малі підприємства	Річна	Дані Держстату, стат. збірник "Діяльність суб'єктів господарювання"
Тіньової зайнятості	Нелегальні та неформальні економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; фізичні особи; домогосподарства; самозайняті, безкоштовно працюючі члени сім'ї	Річна	Дані Держстату, стат. збірники "Економічна активність населення", "Діяльність суб'єктів господарювання"
Дзеркальної статистики	Нелегальні та кримінальні економічні відносини,	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації;	Річна	Дані Євростату, Держстату, митної та податкової статистики
Інтегральна оцінка	Нелегальні та неформальні економічні відносини, економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи; нефінансові та фінансові (без банків) корпорації	Квартальна, річна	

Джерело: розроблено авторами

На сьогодні не існує єдиного підходу щодо базового показника розрахунку рівня тіньової економіки. За більшістю методів рівень ТЕ розраховується як відношення обсягу тіньової економіки (за оцінками Держстату – НСЕ) до офіційного ВВП, який розраховується як сума спостережуваної економіки та тієї, яка не спостерігається, але дораховується Держстатом, (1+2) відповідно до рис.3. Згідно іншого підходу рівень ТЕ розраховується як спів-

відношення обсягу тіньової економіки, розрахованої за будь-яким методом, та легальної економіки – коефіцієнт тіньової економіки. На нашу думку, більш коректним є розрахунок рівня ТЕ як її частки в загальній економіці (економіці в цілому), яка включає (1+2+3), що представлено на рис.3. Ми розглядаємо тіньову економіку (2+3) як складову загальної економіки, яка в повному обсязі включає як офіційну економіку, так і тіньову.

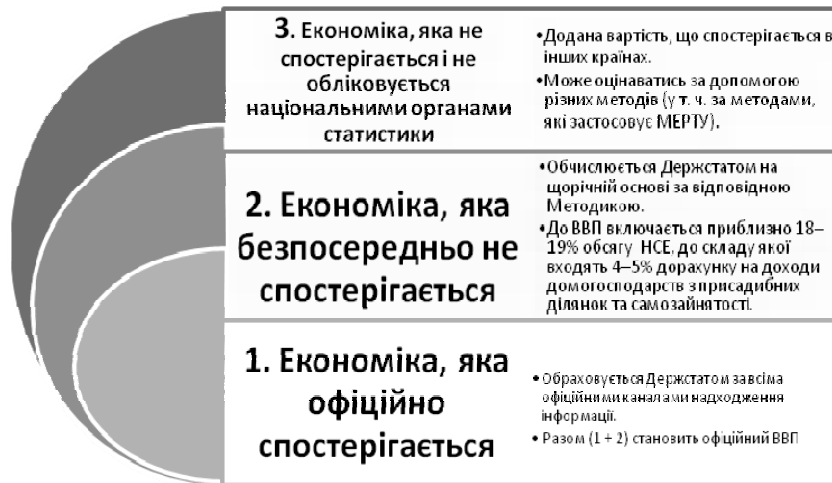

Рис. 3 Економіка, яка спостерігається, та неспостережена економіка

Джерело: розроблено авторами

За нашими підрахунками обсяг тіньової економіки в Україні становив у 2013 р. приблизно 495 млрд грн. Якщо здійснювати розрахунки від показника загальної економіки, рівень тінізації за цей період оцінюється у 29,6%.

Наразі поза межами статистичного аналізу залишається частина економіки, яка не спостерігається і не обліковується офіційними органами статистики. За підрахунками НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України вона становить приблизно 12 -13% від офіційного ВВП.

Висновки. Тіньову економіку слід розглядати як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою, а також таку, що заборонена законом.

До структурних складових тіньової економіки відносяться нелегальні, неформальні та кримінальні економічні відносини з приводу виробництва ВВП, а також та частина економіки, що не спостерігається Держстатом, яка представлена цілком законними і легальними видами діяльності, але незареєстрованими зі статистичних причин.

Запропоновано в якості базового показника оцінювання рівня тіньової економіки використовувати обсяг загальної економіки (економіки в цілому), який включає як офіційну економіку, так і тіньову.

Оцінювання масштабів та рівня тіньової економіки в розрізі суб'єктів господарювання та ВЕД є інструментом формування державної політики детінізації, який дозволяє визначити її спрямованість та підвищити ефективність. Використання з цією метою макроекономічних методів передбачає визначення об'єкту дослідження, тобто сутності тіньової економіки, яка оцінюється, у "вузькому" значенні, яке залежить від особливостей методу, та тих припущень, які робляться в процесі дослідження. Загальною особливістю макрометодів є те, що в них використовуються лише "відкриті" дані офіційної статистики. Кожний з методів дозволяє оцінити прояви тіньових відносин в певній сфері національної економіки, в зв'язку з чим отримані результати можуть значно відрізнятись, але в сукупності (на основі інтегральної оцінки) дадуть змогу адекватно оцінити рівень тіньової економіки.

Тіньова економіка охоплює як протизаконні, так і законні види діяльності. Щодо нелегальної діяльності, то саме в цій сфері економіки криється найбільший потенціал виходу з "тіні". Неформальні економічні відносини є індиферентними для заходів детінізації і будуть зменшуватись із зростанням доходів населення.

До напрямів мінімізації нелегальних економічних відносин належать:

- формування ефективної податкової політики (зменшення надмірного податкового тиску; удосконалення системи адміністрування податків);
- дерегуляція (формування системи захищеності суб'єктів господарювання від зловживань з боку влади, зокрема, контролюючих органів);
- боротьба з корупцією;
- формування сприятливого підприємницького клімату;
- забезпечення територіальної та соціальної мобільності населення тощо.

Зусилля органів державної влади та правоохоронних органів мають бути спрямовані на повну ліквідацію видів діяльності, які відносяться до кримінальних (зокрема, злочини у сфері господарської діяльності та злочини проти власності: рейдерство, хабарництво, фіктивне банкрутство, корупційні діяння, фіктивне підприємництво, зайняття забороненими видами господарської діяльності, контрабанда тощо).

В умовах макроекономічної та політичної дестабілізації приховування частини прибутку є для підприємств своєрідним компенсатором та резервом для існування, що відповідає рівню тіньової економіки розвинутих країн (10–15%). В той же час, подальше зростання тіньової діяльності може провокувати макроекономічні диспропорції та становити загрозу економічній безпеці держави.

Список використаних джерел

1. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 [Електронний ресурс] / [F. Schneider, A. Kearney] – Режим доступу: https://www.atkeamey.com/financial-institutions/featured-article/-/asset_publisher/j8lucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192
2. Економічна політика України, економічна ситуація і прогнози [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
3. Базилевич В.Д. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В.Д. Базилевич, І.І. Мазур // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36-44.
4. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / З.С. Варналій. – К.: НІСД, 2006. – 567 с.
5. Краус Н.М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія: Монографія / Н. М. Краус. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 410 с.
6. Краус Н.М. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу в умовах трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Вип. 222: В 5 т. – Т. III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С. 690-698.
7. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / [Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов та ін.]; за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

8. Система национальных счетов 1993 / [Комиссия Европейских сообществ, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных наций, Всемирный банк]. – Брюссель, Люксембург, Вашингтон, Нью-Йорк, Париж, 1998. – 725 с.

9. Система национальных счетов 2008 / [Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных наций, Всемирный банк] [Электронный ресурс] / Нью-Йорк, 2012. – Режим доступа: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>

10. Методика обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається, в рахунках виробництва та утворенні доходу [Електронний ресурс] // – Держстат України: [сайт]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/nr/nr_05.pdf

11. Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007 [Електронний ресурс] / [F.Schneider, A. Buehn, Claudio E. Montenegro] // The World Bank: [сайт]. – Режим доступу: http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2010/10/14/000158349_20101014160704/Rendered/PDF/WPS5356.pdf

12. Moskvina O. Measuring The Non-Observed Economy In National Accounts. Illegal Activities. Estimating The Illegal Economic Activities In The National Accounts Of Ukraine. – Economic Commission for Europe Conference of European Statisticians Joint UNECE/Eurostat/OECD Meeting on National Accounts Ninth Meeting Geneva, 21-24 April 2008 [Електронний ресурс] // O. Moskvina. – Режим доступу: <http://rpp.nashaucheba.ru/docs/index-142713.html>

13. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Затверджені Наказом Міністерства економіки України від 18.02.2009 р. № 123] [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: [сайт]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738

14. Non-observed economy in national accounts. Survey of Country Practices. – United Nations. New York and Geneva, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/NOE2008.pdf>

Надійшла до редколегії 16.10.14

А. Ходжаєв, д-р екон. наук, Т. Шиптенко, заступник завідувача відомства по питаннях економічної безпеки Науково-дослідницького економічного інституту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Київ, Україна

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ И ОБЪЕКТ ОЦЕНКИ

В статье рассмотрены существующие научные подходы к формулированию сущности понятия и структурных элементов теневой экономики. Приведены определения теневой экономики как объекта оценки. Раскрыты формы проявления теневых отношений в разрезе институциональных секторов экономики. Охарактеризовано методы оценки теневого сектора с позиций их объективности.

Ключевые слова: теневая экономика; официально наблюдаемая экономика; экономика, которая непосредственно не наблюдается; экономика, которая не наблюдается и не учитывается; экономика в целом; уровень и объемы теневой экономики; методы оценки уровня теневой экономики.

A. Khodzhaev, Doctor of Sciences (Economics), T. Shyptenko, Deputy Head, Department of the Economic Security Ministry of economic development and trade of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE SHADOW ECONOMY AS AN ECONOMIC CATEGORY AND OBJECT EVALUATION

The article considers the existing scientific approaches to the formulation of the concept of nature and the structural elements of the shadow economy. Contains definitions of the shadow economy as an object of evaluation. Disclosed manifestations shadow relations in the context of the institutional sectors. Characterized by methods of assessment of the informal sector in terms of their object of study.

Keywords: shadow economy; officially observed economy; non-directly-observed economy; economy, which is not observed and is not tracked; economy as a whole; level and size of the shadow economy; methods of evaluation of the shadow economy.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 81-86

УДК336.27 (Н600)

JEL H600

К. Черкашина, канд. екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
Л. Могилюк, канд. екон. наук
Київська філія АТ "МІСТО БАНК", Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ДЖЕРЕЛ ФІНАНСУВАННЯ БЮДЖЕТНОГО ДЕФІЦИТУ

У статті визначено причини виникнення та існування дефіциту державного бюджету країни. В історичній ретроспективі розглянуто основні джерела фінансування бюджетного дефіциту. Обґрунтована доцільність використання державних цінних паперів як важливого джерела фінансування бюджетного дефіциту в Україні.

Ключові слова: дефіцит державного бюджету, державні запозичення, державні цінні папери, державні облигації.

Постановка проблеми. В умовах зростання дефіциту державного бюджету все більш важливим постає питання залучення ресурсів для його фінансування. Наявність різних методів фінансування бюджетного дефіциту характеризуються як позитивними так і негативними наслідками їх використання. Тому, важливим є вибір оптимальних джерел його фінансування, що забезпечить подальший розвиток економіки країни, а не призведе лише до збільшення державного боргу та можливого дефолту країни. З огляду на це, дослідження, в історичному аспекті, різних джерел фінансування дефіциту державного бюджету та наслідків від їх використання, є досить актуальним з точки зору пошуку оптимальних джерел фінансування бюджетного дефіциту в сучасних умовах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженням питання щодо основних джерел фінансування дефіциту державного бюджету на різних етапах економічного розвитку в світі присвячені праці багатьох нау-

ковців, серед яких слід виділити В.°Базилевича, І. Озерова, М.°Фелдштейна [1,2,3]. Обґрунтуванню вибору оптимальних джерел фінансування бюджетного дефіциту в Україні присвячені праці багатьох вітчизняних науковців, серед яких можна виділити С.°Науменкову, С.°Міщенко, В.°Кудряшова та інших [4,5].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. У той же час на сьогодні для України залишаються проблемними питання стосовно ефективності використання державних цінних паперів для фінансування дефіциту державного бюджету.

Метою статті є дослідження особливостей використання різних джерел фінансування дефіциту державного бюджету в історичному аспекті з метою застосування у сучасній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення різних форм державних запозичень нерозривно пов'язано з фінансовою діяльністю держави, зокрема, необхідністю покриття дефіциту бюджетних коштів для